

A SZÓHAGYOMÁNYTÓL A NYOMTATOTT KÖNYVIG

Thienemann Tivadar, az irodalomtudomány pécsi professzora

Ha a pécsi egyetem Ifjúság úti (még a jezsuitáktól örökölt) campusa fölött elterülő parkban, a Mecsek-oldalban fölfelé kapaszkodó úton eljutunk a futballpályát felülről ívben megkerülő úthoz, ott egy nagyobb kő, vagy inkább szikla tűnik szemünkbe. Rajta egy márványtáblán ez a név olvasható: THIENEMANN. Ennek története a következő. Tanácskezesként, kollégáimmal együtt, fontosnak tekintettem – az ország legkorábbi, 1367-

ben alapított egyetemének nagyon fiatal, éppen csak létrehozott karán – a pécsi bölcsész-kari hagyományok ápolását. Így jött létre 2005 októberében az egykori Erzsébet Tudományegyetem jeles professzoráról elnevezett „Thienemann-előadások” sorozat, amelynek első előadását a terveinket támogató Szegedy-Maszák Mihály tartotta meg, nyomtatott szövege a sorozat első darabjaként 2006-ban jelent meg *Az értelmezés történetisége* címmel a Pro Pannonia Kiadónál. Az előadások névadója 1985-ben halt meg, s úgy rendelkezett, hogy hamvait a Boston közelében lévő házának kertjében lévő kő tövében szórják el. Halott porai elvegyültek Amerika földjével. Azokat csak jelképesen hozhattuk haza: a park-

ban kiválasztottunk egy hasonló sziklát, s arra helyeztük az említett márványtáblát. A bölcsészkar bejáratánál pedig egy emléktáblát avattunk. Az évenként sorra kerülő előadások szünetében ide koszorút helyeztünk el, oda pedig, a sziklához virágcsokrot tettünk, kis megemlékezés keretében.¹

Thienemann Tivadar pályájának talán legfontosabb időszakát Pécssett töltötte. Később ezekre az évekre így emlékezett vissza. „Következett [a háborút követően] tíz békés produktív év. Pozsonyi egyetem után pécsi egyetem. Ekkor alapítottam meg valójában tudományos pályámat. Ekkor választottak a Tud. Akadémia tagjává, ekkor kaptam a Corvin koszorút, ami a legmagasabb szellemi kitüntetés volt, kormányzói vacsorákkal egybekötve, megint a legfiatalabb voltam és az egyetlen pécsi tanár, akit ez a kitüntetés ért.”² Ennek a pécsi időszaknak a legfőbb eredménye a szellemtörténeti iskola meghonosítása volt a hazai irodalomtörténeti gondolkodásban. Ebben Thienemann, joggal, meghatározó szerepet tulajdonít folyóiratának, a *Minervának*, illetve a lap mögött álló Minerva Társaságnak. A *Minerva* 1922-től 1944-ig jelent meg, kezdetben Thienemann Horváth Jánossal szerkesztette, de Horváth nézetkülönbségek miatt csakhamar elhagyta a lapot, amelyet Thienemann egyedül szerkesztett tovább, s tette a magyar szellemtörténet fórumává. *Minerva* Könyvtár címmel könyvsorozat is megjelent. A *Minerva* indítása és a Társaság létrehozása körüli eseményekre a szerkesztő később ironikus hangon pillantott vissza. „Jó lelkiismerettel mondhatom, hogy ez tisztán és kizárólagosan a magam titkos terve és akciója volt,

¹ Thienemann alább közölt életrajzi vázlatát részben a tudós kései, az 1980-as évekből származó életrajzi szövegei, részben pedig Ujváry Gábor kutatásai alapján állítottam össze. (Ujváry Gábor: *A „csodagyerekek” és a tudányszervező Thienemann Tivadar ifjúkori pályája és szerepe a 20. század első felének magyar közéletében*. In: P. Müller Péter [szerk.]: *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok*. Írások születése 125. évfordulójára, Kronosz, Pécs, 2016, 115–161. Továbbiakban: *Írások*.) 1890. május 1-jén született régi szász családból Budapesten. Apja a Duna Gőzhajózási Társaság hajógyárának művezetője, később irányítója. Iskoláit a Miklós téri kétnyelvű iskolában, majd a budai Állami Reáliskolában végezte. Az 1908/1909. tanévre a pesti egyetem német-francia szakára iratkozott be. 1910 őszétől egy tanévet a lipcei egyetemen töltött. Itt önémet filológiával foglalkozott és szanszkrit tanulmányokat folytatott. Főként Wilhelm Wundt pszichológiai előadásai hatottak rá. Végbizonysítványát 1912. június 5-én vette át a pesti egyetemen. Doktori értekezését (*Német és magyar nyelvújító törekvések*) ugyanakkor védte meg. Elnyert egy évre szólóan egy berlini ösztöndíjat. 1912. november 7-én beiratkozott a berlini egyetemre. Hazatérve 1913-ban a Vas utcai felsőkereskedelmi iskola tanára lett, a következő évben a fővárosi Főreáliskolába került. Bleyer Jakab professzor (a *Gottsched hazánkban* című könyv szerzője) rábízta az *Egyetemes Philológiai Közöny* gyakorlati munkáinak elvégzését. A háború kitérésekor önkéntesként bevonult, közlegényként besorozták a Mollináry-féle gyalogezredbe, később főhadnagy lett. Részt vett a szerbiai és az isonzoói harcokban. Súlyosan megsebesült. A háború után szoros baráti kapcsolatot ápolt Gragger Róberttel, a berlini Magyar Intézet vezetőjével. 1918. március 10-én IV. Károly kinevezte az 1912-ben alapított pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem rendkívüli tanárának, 1921-től nyilvános rendes tanár lett. 1923-ban az MTA levelező tagjává választották. (1948-ban megszüntették tagságát, amelyet 1989-ben visszakapott.) Az egyetem 1923-ban Pécsre költözött. Thienemann 1934-ig maradt Pécssett. Danubia névvel kiadót alapított. Szerkesztette a *Minerva* szellemtörténeti folyóiratot. 1934 és 1944 között a pesti egyetem német tanszékét vezette. Feleségül vette Doleman János uradalmi bérlő özvegyét, lánykori nevén Adorján Veronikát. A német kulturális kapcsolatok ápolását a nemzetiszocialista hatalomátvétel idején is fontosnak tartotta, de a *völkisch* szemléletet elfogadhatatlannak gondolta. Amikor a háború utáni német kitelepítésekre sor került, nevét Zsirai dékán javaslatára Thassra változtatta. 1947-ben külföldre távozott: minisztériumi kérésre Hollandiában magyar intézet megszervezése céljából tartózkodott, majd az Egyesült Államokba költözött. Massachusettsben telepedett le. Itt élt haláláig. Amerikába távozásával kilép témakörünk időhorizontjából.

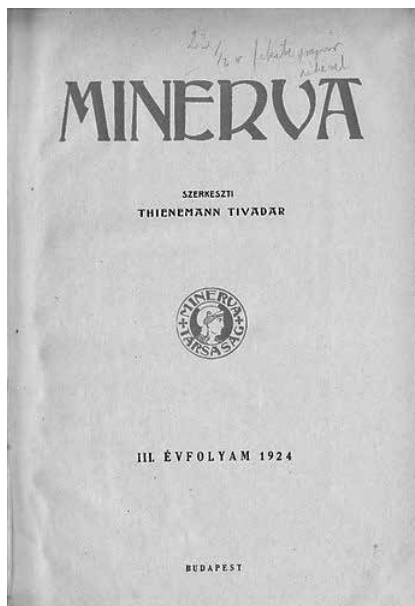
² Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*. Sajtó alá rendezte Koncz Lajos. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2010, 146.

senkinek sem szoltam előre [...]. De a társaság valódi célját is titkolnom kellett. Jól ismerem az adott társadalom-politikai helyzetet. A »szellemtörténet« szót óvatosan elkerültem, azt mondtam, a társaság célja a »magyar szellemi élet történetének« kutatása.”³

A Thienemann által akkor óvatosan került szó, illetve fogalom értelmezéséhez itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy ez a történetírói irányzat, mely a történelmi jelenségeket szellemi okokra vezeti vissza, az adatgyűjtésre törekvő, hatások és analógiák feltárását célzó pozitívizmust váltotta fel. Eduard Spranger szerint a törvényeket a normatív szellem írja elő, azok a tapasztalati anyagban csupán megmutatkoznak. Heinrich Rickert pedig hangsúlyozta, hogy az értékre vonatkozás módosítja az okozatiság fogalmát. Az egyének akaratát, tetteinek sorát a szellem azon tendenciája mozgatja, hogy a valóságot az értékeszméi szerint átalakítsa – írja Joó Tibor.⁴

Fontos megjegyezni, hogy Thienemann saját kezdeményező szerepe mellett Lukács György jelentőségét hangsúlyozza, aki szerinte a magyar esszéirodalom mintapéldányait írta meg *Die Seele und die Formen* (A lélek és a formák), *Die Theorie des Romans* (A regény elmélete) és a *Der junge Hegel* (Az ifjú Hegel) című műveivel. Thienemann természetesen tudja, hogy a később marxistává váló Lukács erős kritikával illette ezeket a korai műveit, de, mint írja, „nincs az az önkritika”, amely kivághatná Lukács nevét a magyar szellemtörténetből.⁵

A Minerva Társaság és a *Minerva* folyóirat története elválaszthatatlan, írja Huber Kálmánné a *Minerva* repertóriumához írt kísérőtanulmányában.⁶ Thienemann Pécssett, a német intézetben szerkesztette a folyóiratot 1922-től 1934-ig. Segítőtársa Máté Károly volt. A szerkesztő 1925-ben a folyóirattal párhuzamosan elindította a *Minerva* Könyvtár sorozatot, amelynek kötetei rendkívül széles szakmai bázist képeznek. A *Minerva* szellemtörténeti elkötelezettségét három ott közölt tanulmány rövid ismertetésével jelezzük. Osvald Spengler *A Nyugat alkonya* című könyvének alapos ismertetésekor Thienemann a történelem morfológiaként való értelmezéséből indul ki, bemutatja a kultúrák egyidejűségének spengleri gondolatát, valamint a hasonlóságokat és különbségeket. „A vallásban és művészetben talán legszembeütőbb a különbség”, hangsúlyozza a tanulmány szerzője. „A hellén templom és a gótikus dóm, az antik és nyugati szellemnek ez a két párhuzamos alkotása, [...] úgy viszonylik egymáshoz, mint az euklideszi geometria az analitikushoz.” A kultúrák organikus forgásában Spengler szerint egyidejűségek fedezhetők fel: homológ jelenség például Caesar és Napóleon,

³ Uo., 56.

⁴ Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Franklin Társulat, Budapest, 1935, 121. Nem tartozik tárgyunkhoz, de megjegyezzük, hogy a szerző fontos tanulmányokat publikált a magyar nemzeteszme változatairól. Erről lásd: Filep Tamás Gusztáv: *Joó Tibor és a magyar nemzeteszme*. Századvég, Budapest, 2019.

⁵ Thienemann: *Az utókor címére*, 58.

⁶ Huber Kálmánné: *A Minerva folyóirat története és repertórium*. 1922–1944. Kiadja a Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1986, 7.

Arisztotelész és Kant, Platón és Goethe.⁷ A szerző *Városi élet a magyar középkorban* című tanulmányában a polgári értékrend alapjának a munkát tekinti, ezzel függenek össze a polgárság világszemléletének jellemzői. A városiak az egyházi latin nyelvvel szemben a vulgárist, a feudális gondolattal ellentétben pedig a népit (köznépit) és az autonóm önkormányzatot képviselték. A polgárságnak nálunk a XV. századtól megfigyelhető magyarosodása ösztönözte a magyar nyelvű prózáírás erősödését, s ennek a kolostorokban is érvényt szerzett. A magyar nyelvű kolostori irodalom kialakulása, hangsúlyozza a szerző, egybeesik Buda polgárságának magyarosodásával.⁸ A *Mohács és Erasmus* című tanulmány, amely a *Minerva* III. évfolyamában jelent meg, Thienemann akadémiai székfoglalójaként hangzott el, és igen heves vitákat váltott ki. Lehetőséget kínált az allegorikus értelmezésre, mely a Trianon utáni helyzetet visszavetítette a Mohács körüli időkre, amikor a magyar humanisták Erasmuson iskolázott emelkedett bölcsessége nem volt összeegyeztethető a török fenyegetés okozta szituáció kihívásaival, már csak azért sem, mert a nyugati hatalmak magára hagyták a magyarságot, mondják ezek az értelmezők, felelevenítve a nevezetes tördőfés-elméletet.⁹ De ez a fontos tanulmány értékes filológiai eredményeket is felmutat, például kiemeli Dudith András pécsi püspök irodalomtörténeti jelentőségét.¹⁰ A tanulmányt később az *Apollóban* is közölte a szerző (Erasmus születésének négyszázadik évfordulóján), de szövegmódosításokkal, és a spengleri bölcsélet helyett itt inkább egy hegeliánus történetfilozófia jelent meg a gondolatmenet háttérében.¹¹

Visszatérve Thienemann és Pécs kapcsolatának kérdéséhez, a pécsi évek krónikájához tartozik még Thienemann-nak a Janus Pannonius Társaság megalapításával kapcsolatos szerepvállalása. Ebben, talán némi túlzással, kezdeményező szerepet tulajdonít magának. Visszaemlékezései szerint fontos szervező munkát végzett az egyetem pécsi elhelyezésének folyamatában, a főreáliskola épületének az egyetem számára történő megszerzésében, valamint annak biztosításában, hogy a soproni székhelyű evangélikus hittudományi kar az egyetem keretein belüli működhessen. Thienemann baráti kapcsolatot ápolt Pekár Mihály orvosprofesszorral (legszívesebben a nívósabb életvitelt képviselő orvosok társaságában mutatkozott). Szerepe volt Holub József egyetemi tanári kinevezésében és abban, hogy a bölcsészkar C. H. Beckert honoris causa doktori címmel ruházta fel. Az 1933/1934-es tanévben a kar dékánjává választották. Az 1933/1934-es tanév második felében távozott Pécsről.¹²

Fontos megemlíteni, hogy Várkonyi Nándor Thienemann ösztönzésére írta meg *A modern magyar irodalom* című irodalomtörténeti összefoglaló művét, amely a Danubia Kiadónál jelent meg 1928-ban. Thienemann segítette a könyv szerzőjét az egyetemi doktori cím megszerzésében, de Várkonyi a doktori procedúra és a magántanári kinevezés folyamatának elhúzódságáért Thienemannt okolta. Várkonyi így jellemezte őt: „Éles, fürkésző tekintetét rajta tartotta irodalmi életünk minden mozdulásán, s meglátta jelentőségüket. Tapasztaltam magamon is. Noha pontosan ismerte képességeimet és ismereteim terjedelmét, s láthattuk, tűzön-vízen át támogatott, a *Minerva* hasábjait nem nyitotta meg előttem,

⁷ Thienemann Tivadar: A Nyugat alkonya. Oswald Spengler és a Spengler-irodalom. *Minerva*, 1922/3–10, 342–365., 348., 351.

⁸ Thienemann Tivadar: *Városi élet a magyar középkorban*. *Minerva*, 1923/1–5, 41–69. Horváth János ezzel szemben a szerzetesi reformokkal magyarázza a magyar nyelvű kolostori irodalom Mohács előtti virágzását.

⁹ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. *Minerva*, 1924/1–5. A tanulmány különnyomatként is megjelent 1925-ben. Hasonmás formában kiadta a Csorba Győző Társaság kiadványsorozatának 1. köteteként 2017-ben.

¹⁰ Nagy Imre: A csillám, amelyben „az eszme tükröződik”. Thienemann, Erasmus és Dudith. In: *Írások* 87–93.

¹¹ Balogh Tamás: *Ő volt Thienemann*. Kijárát, Budapest, 2013, 36–38.

¹² Lengvári István: Thienemann Tivadar az Erzsébet Tudomány egyetemen. In: *Írások* 162–173.

s tudom, ha munkatársnak jelentkeztem volna, elhárítja. Mégpedig – mint később ráeszméltem – valószínűleg azért, mert nem tartott eléggé fegyelmezett gondolkodónak. Más a könyv, és más a cikk; a könyvért a szerző felelős, a cikkért a szerkesztő is. Könyvet íratott velem, cikket nem”.¹³ Ebből a jellemzésből kitűnik, hogy itt nem csupán két különböző irodalomszemléletről, de két nagyon is eltérő tudósi karakterről van szó. Thienemann pozíciójából nézve Várkonyi valóban fegyelmezetlen gondolkodó. Ezt a tulajdonságát később Rajnai László is szemére vetette a *Sziriat* tetralógia kapcsán. De ez a hatalmas mű nem jöhetett volna létre egy szabatos, a fantáziát korlátozó, a sejtéseket kirekesztő logika működése mentén. Ehhez „fegyelmezetlenséggel” társult intuíció kellett. Várkonyinak a tudóstársáról megfogalmazott jellemzésében viszont az „éles, fürkésző tekintet” kifejezés kritikai élet érzékeljük. Thienemann valóban „meglátolta” partnereit, azok politikai és szakmai helyzetét, viszonyait, s ezt, mint ő maga is elismerte, mindig saját karrierje érdekében tette. Kapcsolatrendszerben gondolkodott, céltudatos és számító volt. Ebből következően szervező munkáját fontosabbnak tartotta, mint tanári tevékenységét. Már igen fiatalon kinézte magának Petz Gedeon tanszékét, később pedig Gragger Róbert berlini helyét. Nyilván túlzók és inkább az anekdotikus hagyomány részét képezik azok a visszaemlékezések, amelyek elmaradt óráiról adnak hírt, vagy arról, hogy a hivatalosan ötvenperces előadásait gyakran tizenöt percesre kurtította, igaz, abban a negyedórán mindig fontos gondolatokat közölt hallgatóival.

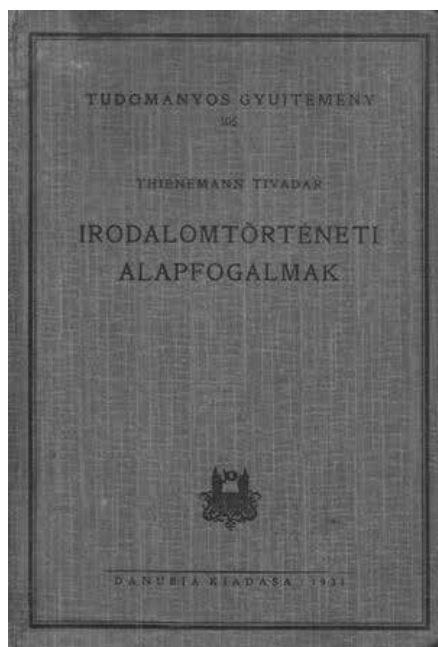
Az irodalomtörténetről alkotott felfogását a Hóman Bálint által szerkesztett kötetben közölt *Irodalomtörténet* című tanulmányában fejtette ki. Ennek bevezetésében plasztikusan megvilágítja az irodalomtörténet helyzetét a filológia és az esszéizmus között. „Két ellentétes szférához tartozik egyszerre: a tudományhoz és az irodalomhoz, és mindkét nagyhatalom igényt tart reája. Az egyik oldalon a szaktudományos historizmus mereven elzárkózik a nem-tudományos dilettantizmussal és a széplelkű zurnalizmussal szemben. A másik oldalon költők és kritikusok állandó ostromot kezdenek az irodalomtörténet célszerűsége és pedantériája ellen.” Ezt a kettősséget a magyar irodalmi viszonyokra tekintettel konkretizálja. „Az egyik részről Zwittinger és Toldy Ferenc örökségét Heinrich Gusztáv vette át, a másik oldalon a Kemény Zsigmond és Arany János hagyománya Gyulai Pál kidőlte után Beöthy Zsoltra szállott.”¹⁴ Tehát: „Filológiai pozitívizmus az egyik oldalon, essayizmus a másik oldalon és a kettő között az úr”. A szerző ebből az úrból vezeti le a szellemtörténet fellépését és célkitűzését. „A szellemtörténet – írja – az irodalomnak földerítetlen tartalmát akarja megvilágosítani, tehát szüksége van a filológiára, de alaptörekvése oda irányul, hogy a filológiai módszer gazdagabb tartalommal teljék meg: nem hiába áll a szövegmagyarázatnak, a hermeneutikának elmélete, az olvasás és a megértés kérdése az egész irány fókuszában.”¹⁵ Megállapítja, hogy a szellemtörténeti álláspont az irodalomtörténet-írásban különböző változatokban jelenik meg. E változatok közül az eszmetörténetet, a stílustörténetet és a héroszkultusznak nevezett irányt emeli ki, amely utóbbi a primer alkotó szellemekre koncentrálna alakítja ki az írói monográfiában megmutató életmű belső rendjét, s különösen fontosnak tekinti a hatás és a befogadás kettősségének vizsgálatát, valamint az írók és olvasók közti viszony történeti alakulásának számbavételét. Ezzel eljutottunk Thienemann fő művének problematikájához.

Az 1931-ben publikált *Irodalomtörténeti alapfogalmak* gondolati rendszere az irodalmi alapviszony fogalmára épül, tehát a szerzők és az olvasók irodalmi szövegek, azaz művek

¹³ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Magvető, Budapest, 1976, 337.

¹⁴ Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténet*. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931, 53–86., 57–58., 65.

¹⁵ Uo., 71.

által létrejövő kapcsolatán alapul.¹⁶ Ez a gondolat korábban Horváth Jánosnál is megjelent. Ő így írt erről a *Minerva*-ban 1922-ben megjelent dolgozatában. „Hogy irodalom bárhol és bármikor létrejöhesse, ahhoz kellett valaki, aki megírjon valamit, s kellett valaki, aki azt el is olvassa. Író, írott mű és olvasó kellett hozzá. Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével: ennél elvontabb, szélesebb s egyszersmind igazabb alpra aligha lehet visszavezetni az irodalom állandó lényegét.”¹⁷ Thienemann ezt írja erről az alapviszonyról: „Az irodalomtörténet feladata, hogy történelmi változásaiban megismerje azt az alapviszonyt, mely az író, a közönség és az irodalmi hagyomány között az idő folyásával kialakult. Ennek az irodalomnak nevezett viszonyok története legyen az összetartó kötelék”. A fogalom értelmezése hasonló a két szerzőnél, az alapviszony történeti horizontba helyezése azonban új elem. Ez alátámasztja Thienemannnak azt az állítását, hogy ő az alapviszony eszméjét nem Horváthtól vette, tehát a ha-

tásnak ezt a szálát határozottan elvágja. Azt állítja, hogy számára a szóban forgó fogalom eredete Wilhelm Scherer *Deutsche Literaturgeschichte* című műve volt. Vagyis germanisztikai területre viszi a hatás kérdését, ami neki „hazai pálya”. Ám a hatáscsatorna kérdése végső soron mellékes. A lényeg: az irodalomtörténet új értelmezése. „Az irodalom ekként felépített története: folytonos átalakulása annak a viszonyoknak, ami a szerző, a mű és a közönség között létesül.”¹⁸

A rokon problémafelvetésen belül észlelt eltérés, úgy is mondhatnánk, hogy a kérdés irányultságának másféle távlata a két szerző alapvető szemléletbeli különbségével függ össze. Horváth a századfordulóra megromlott közös lelki forma megújítását és a nemzeti tudat megerősítését látja szükségesnek a modernizmussal szemben, ellenben Thienemann éppen a modernizmus kibontakozásában látja szellemi értelemben az irodalom további kedvező alakulásának zálogát.¹⁹ Nem kívánjuk elmosni a két álláspontot elválasztó különbséget, de megjegyezzük, hogy Horváth felfogásának idegenellenes, sőt, az életmű kontextusából kiemelve zsidóellenes kijelentései mögött a népnemzeti iskola és örökösei irodalomszemléletének bírálata rejlik. Mert, állítása szerint, ez az elavultságában megrögződött szemléleti mód és értékrend tette a századfordulóra felvértezettlenné a magyar olvasóközönséget a modern eszmékkel, irodalmi jelenségekkel szemben. Horváth kritikája tehát kétélű. Önkritika is egyben. Ő tehát az olvasóközönség felől közelíti meg a problémát. „Abból

¹⁶ Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Danubia, Pécs, 1931. Reprint kiadása: Pannónia Könyvek, 1985.

¹⁷ A *Minerva*-ban 1922-ben megjelent *Magyar irodalomismeret* című tanulmányt Horváth később közölte *Tanulmányok* című kötetében, ebből idéztem. Horváth János: *Tanulmányok*. Akadémiai, Budapest, 1956, 7–26., 15.

¹⁸ Thienemann: *Irodalomtörténeti alapfogalmak* 45.

¹⁹ Rákai Orsolya: Irodalom és társadalom (alap)viszonyai: még egyszer Horváth János és Thienemann Tivadar koncepciójáról. In: *Írások* 47–60.

indul ki, hogy a magyar olvasók nagy része irodalmilag műveletlenül lépte át a kiegyezés éveit, aminek következtében, mondja, nem volt egységes, érett közönsége a klasszikus nemzeti irodalomnak. A konzervatív kritika mulasztása következtében [...] a hazai közönség észrevétlenül és kritika nélkül hozzászólt »a nyelv, erkölcs és gondolat idegen ízéhez«.²⁰

A Thienemann által értelmezett alapviszony kulcsfontosságú eleme a szerzőket és olvasókat összekötő szöveg, illetve a szöveg rögzítésének és közvetítésének módja, tehát az irodalmi médium, a művet hordozó közeg. A *közegiség*, a *medialitás* három szakaszra tagolja az irodalom történetét: az élőszóban elmondott szövegeket később leírták, majd, még később, Gutenberg találmánya révén kinyomtatták. Eszerint történeti síkon megalapozottan beszélhetünk a szóhagyomány, a kézirat és a nyomtatott könyv koráról. Ebből a rendszerből szűri le a szerző azt a kettős következtetését, hogy egyfelől az adott médium természete módosítja a szerzőről és az olvasóról alkotott korábbi képet, másfelől a médium mindenkor hatással van az irodalmi szöveg jellegére, nyelvi alakzatára, poétikai arcúlatára. Fontos hangsúlyozni, hogy itt nem a technika szellemformáló erejére esik a hangsúly, hanem fordítva, a szellem materializálódásának módozataira. Havasréti József ezzel kapcsolatosan joggal emelte ki Thienemann művének médiumtörténeti jelentőségét.²¹

Amikor az irodalmi szöveg rögzítésének médiuma az emlékezet volt, a művet (például az *Iliász* egyik énekét, epizódját vagy egy homéroszi himnuszt) egy énekmondó adta elő az előadáson akkor és ott jelen lévő közönség előtt, s a szöveg az előadó inspirációjától, lelki hangoltságától, illetve a publikum visszajelzéseitől függően alkalmanként változott, alakult. A közönség tehát az előadótól kapta a szöveget, akinek látható és hallható jelenléte, képletesen szólva, eltakarta a szerzőt, aki, minthogy személytelen volt, nem vált, nem is válhatott az alapviszony tényezőjévé. Az akkori alapviszonyt az *előadó*, az *alakuló szöveg* és a *jelen lévő közönség* alkotta. Mégis megvolt a szöveg állandóságára, vagy inkább lényegében azonos felidézhetőségére irányuló törekvés, ennek eszközeit az emlékezet természete határozta meg: az előadó gesztusai, a kötött nyelv és a ritmikus előadás, a különféle formulákkal, nyitó és záró alakzatokkal, zenei egybehangzásokkal. Ebben a korban leginkább verses szövegek jöttek létre, mert ezeket könnyebb megjegyezni. A prózát az írás hozta magával. A szóhagyomány jellegzetességeit az írás és a nyomtatás korában a népköltészet őrzi. (Íme, egy fontos különbség Thienemann és Horváth rendszere között: utóbbi ugyanis az irodalom történetét az írott művekhez köti.)

Amikor a szövegeket már kézírással rögzítették, az előadó helyére a másoló lépett, aki, mint Ráskai Lea, Sövényházi Márta vagy a Karthauzi Névtelen, a maga elképzelése szerint összeállított kódex-egyedet hozott létre. Amelynek szövegéhez olykor személyes megjegyzéseket is fűzött, mint „igön fáj fejem” vagy szomjazom „bor itlan”. A kézirat tartósabban és biztosabban rögzítette a szöveget, mint az emlékezet, de még mindig nem vált állandóvá. A kolostorok refektóriumaiiban előadott (felolvasott) szöveget a jelenlévők meghallgatták, de az írástudóknak módjukban állt a megkapott kéziratot külön, magányosan is elolvasni. Az írás metakommunikáció nélküli jelrendszer, ennyiben kevesebb, mint az egykori előadás. De cserébe a kódex díszítése, az iniciálék és a miniatúrák hozzájárultak a szöveg hangsúlyozásához, vizuális hatásához, sőt jelentésvilágához. A különböző formulák (címadás, nyitó és záró megjegyzések, az idő és a hely megjelölése) hozzájárultak a szöveg egységének megteremtéséhez. Ezt szolgálta az adatokat meghatározó kolo-

²⁰ Nagy Imre: Szempontok Várkonyi Nándor irodalomtörténeti művének mai olvasásához. In: Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom 1880–1940*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2021, 543–586., 558–559.

²¹ A hivatkozott szerző e téren két jelentős tanulmányt publikált. Havasréti József: A „poétikai közvetítés” eszméjének kontextusai és változatai Thienemann Tivadar és Marót Károly írásaiiban. *Helikon*, 2008/2–3, 141–189., illetve Uő.: „Thienemann-kettőshangok”. Széjgyezetek Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című könyvéhez. In: *Írások* 61–77.

fon. Az akrosztikon pedig a verses szöveg hiánytalan egységének őre volt. A magányos és csendes olvasás lassan terjedt el. Az egyik első ilyen képességgel rendelkező olvasó állítólag Szent Ambrus volt, akit társai döbbenet figyelték, amikor egy ölében fekvő nyitott könyvet hosszasan nézett. El sem tudták képzelni, hogy mit csinál. Az olvasás lassan némult el. Ha beléptünk volna egy hajdani könyvtár olvasótermébe, számunkra bizonyára szokatlan mormogást hallottunk volna. A dolog lényege, hogy a kéziratok korában tehát a közönségnek nem kellett okvetlenül jelen lennie a szöveg felolvasásakor, a befogadók köre ennél tágabb lett, de ez a kör nem terjedt túl egy-egy szerzetesrend vagy más közönség határain. Az alapviszonyt a *másoló*, az *állandósuló szöveg* és a *közeli közönség* alkotta.

Gutenberg találmánya, a könyvnyomtatás az irodalmi alapviszony módosulásával járt. A szöveget a nyomdafesték maradandóvá, elvileg állandóvá változtatta, a közönség köre kitágult az írástudók immár nem is korhoz kötött egész szférájára, és – ez a legjelentősebb változás – megjelent az alapviszony tényezőjeként a szerző, a mű létrehozója és, jogi szempontból, amíg a kiadónak el nem adja azt, a tulajdonosa. A szerző fogalma tehát újkori jelenség, beleértve a szerzői jogok rendjét is. Kialakult tehát az alapviszonynak az a szerkezete, amelyben mi, mai literátus emberek is tájékozódunk: a *szerező*, az *állandó szöveg* és a *távoli közönség* viszonya. Persze, ennél bonyolultabb a dolog. A kiadók, lektorok és különféle cenzorok gyakran veszik maguknak a bátorságot, és megváltoztatják a szöveget. A hiteles textus megőrzésének feladata a filológusokra hárul.

Az irodalmi alapviszony, amelynek legutóbb ismertetett, harmadik formáját sokan szeretnék véglegesnek látni (közéjük tartozik e sorok írója is), éppen korunkban, a szemünk előtt változik meg. E változás okai közé tartozik a könyvnyomtatás üzleti célú terjedése, a populáris irodalom nyomulása, a napi sajtó agresszív jelenléte, s nem utolsósorban a nagyon is különböző színvonalú szövegek elektronikus úton történő rögzítése és terjesztése. Egyszóval az irodalom és a közönség viszonyának krízise. Ennek a folyamatnak nem láthatjuk a végét. De bízunk kell a nyomtatott könyvben, amely nincs különféle szöveghordozókhoz és számítógéptípusokhoz kötve, leveszem a polcra, és elolvasom, még ha ötszáz évvel ezelőtt nyomtatták is ki. A könyv, mint Umberto Eco mondja, olyan, mint a kanál vagy a kerék: örökre kitalálták.²² Arról nem is beszélve, hogy látható, megfogható, s még illata is van. Az említett válság pozitív fejleménye az a felismerés lehet, hogy az irodalomtörténeti vizsgálatot célszerű és eredményesebb – s ezt már a fentebb említett Rickert is hangsúlyozta – tágabb, kultúratudományi kontextusba helyezni.

A médiumtörténeti változások persze nem egyik napról a másikra zajlanak le, a korszakok e téren sem úgy váltják, váltották egymást, mint az éjjeliőrök. Sőt, párhuzamos folyamatokat is szép számmal megfigyelhetünk. Nézzünk erre egy magyar irodalomtörténeti példát. Tinódi Lantos Sebestyén azt írja az *Eger vár viadaljáról való énekének* elején: „Im egy krónikát *mondok, meghallyátok / Talám mássát soha nem hallottátok...*”, de utána így aposztrofálja önmagát: „Tinódi Sebestyén deák Kassába [...] / Vitézeket *írja* krónikájába”. Vagyis a szerző hallgatókra és olvasókra egyaránt számít. Műve az alapviszony átmeneti típusát képviseli. Petőfi közismert *Nemzeti dal*ához pedig alighanem különleges médiumtörténeti esemény kötődik. A hagyomány szerint 1848. március 15-én a költő a Nemzeti Múzeum lépcsőjén állva szavalta el versét, s az összegyűlt tömeg kórusban mondta a költővel együtt a vers refrénjét. Várkonyi Nándor kutatásai szerint azonban erre a kétségkívül erős szimbolikájú jelenetre ott nem került sor. De erre nem is volt szükség, mert a kivívott szabad sajtó egyik első gyümölcseként a vers nyomtatott példányait százával szórták a tömeg közé. A legenda tehát igaz, csak nem *úgy*. A *Nemzeti dal* nem elszavalt, hanem nyomtatott szöveggé lett a nevezetes nap eseményeinek részévé.

²² Jean-Claude Carrière–Umberto Eco: *Ne remélje, hogy megszabadul a könyvektől*. Ford. Sajó Tamás. Európa, Budapest, 2010.

(Három-négy másik helyen viszont Petőfi valóban elszavalta a verset, csak éppen a műzeumnál nem.)

A mediális alapú korszakmozgások megfigyelése arról tanúskodik, s ez nagyon lényeges, hogy az irodalom tárgyfogalma viszonyfogalommá változott. Poszler György így fogalmazott az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* új kiadásának utószavában: „A könyv születésekor nem volt igazán nagy hatása. Most talán érettebb rá a tudományos közvélemény. Hozzászoktunk a megkésett recepcióhoz. Ingardennél is fél század volt a késés. Thienemann-nál is. [...] Talán még jókor jön az új kiadás. Aktuálisan izgalmas könyv és nemesen tiszteletreméltó szerző megérdemli – biztosan a szakmai közönség is”²³ Az új kiadás ráirányította a figyelmet Thienemann úttörő művére, melynek gazdag recepciója bontakozott ki.

Éppen ezért tarthatjuk sajnálatosnak, hogy a szerző könyve német és angol fordításának előmozdítása helyett, ami azt a nemzetközi tudományos élet jelentős tényezőjévé tehetné volna, Amerikában nem irodalommal, hanem pszichológiával foglalkozott. Az ilyen irányú érdeklődés korábban is elevenen élt benne, ám ez életének ebben a (nagyon kevésbé ismert és alig feldolgozott) második szakaszában szinte kizárólagossá vált. Talán azért is, mert ő, aki a karrierszempontokat mindig előtérbe helyezte, helyesen érzékelte új környezetének ilyen irányú érdeklődését, s ebben új lehetőséget látott magára nézve, aki, mint írta, „otthon elértem mindent, ami elérhető volt számomra”²⁴ Így keletkezett *The Interpretation of Language* című műve,²⁵ amely pszicholingvisztikai alapon többek között azt vizsgálja, „ahogyan a lexikai emlékezetben tárolódik a szexuális tartalom”²⁶ Megfelelő szakértelem híján, e téren Pléh Csaba tanulmányára hívom fel az olvasó figyelmét.²⁷ Én úgy látom, ez a freudi alapon íródott könyv a tudományos gondolkodásnak régebbi állapotát képviseli, mint az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, és szellemileg sokkal kevésbé előre mutató, manapság tehát nem annyira aktuális, mint az. Meg hát, teszem hozzá, Amerikában egy ilyen könyvet megjelentetni alighanem olyan volt, mint tengerbe vödörrel vizet hordani. Annak ellenére mondom ezt, hogy a művet olvasva sok érdekes megfigyelésre, tapasztalatra, sőt izgalmas felismerésre bukkantam.

Thienemann azt írja egy helyen, hogy az emigráns olyan, mint Chamisso hőse, Peter Schlemil, aki elvesztette az árnyékát. Talán a névváltoztatásban is érződik ez a bizonytalanság, hogy úgy mondjam, árnyékkeresés: Theodore Thass–Thienemannként publikált (a *Th* hangkapcsolat háromszoros ismétlődésével), de baráti körben Andrásnak ismerték. Ám ez valóban inkább lélektani kérdés. Van azonban szövegeinek egy olyan visszatérő gondolata, motívuma, amelyre a megérdemelnél alighanem kevesebb figyelem irányult. „Talán különösen hangzik, ha azt mondom – ezt a Harvard Körben tartott előadásában fogalmazta meg –, hogy mi emigránsok vagyunk abban az értelemben, hogy kivándoroltunk a mi édes magyar anyanyelvünkől, és itt angolul beszélünk a mindennapi életben. Akármilyen rendesen meg folyékonyan [...], ez mégsem a mi anyanyelvünk. Ez nem az a nyelv, amit beszélni tanultunk, amivel gyerekkorunkban gagyogtunk. Mi beszélni tanultunk, az azt jelenti, gondolkodni tanultunk, érezni tanultunk. Az anyanyelv egy mélyen belénk ivódott tudás, amiről nem is tudunk számot adni.” A mondottakban – kockáztatom meg – mintha a nyelvi determinizmus eszméje jelenne meg, de ez a kérdés, vagy inkább csak sejtés esetleg, akár igaz, akár téves, további vizsgálódás tárgya lehet. Számunkra most az a

²³ Thienemann: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 1985. Poszler utószavának címe: *A könyv margójára*. Ennek befejezését idéztük.

²⁴ Thienemann: *Az utókor címére*, 23.

²⁵ New York, 1973. Magyar fordítása: *A nyelv interpretációja. I. A nyelv szimbolikus jelenléte*. Ford. Simonics Péter. Tinta, Budapest, 2016.

²⁶ Uo., 177.

²⁷ Pléh Csaba: Thienemann nyelvpszichológiája a pszichoanalízis és a pszicholingvisztika határán. In: *Írások* 177–188.

fontos, hogy Thienemann a magyarságot nem biológiai adottságként fogja fel, hanem nyelvi-kulturális tényezőként. A szellemtörténetet is mindig elválasztotta a faji determinizmustól. A „magyarság fogalmát a magyar anyanyelvvvel, a nyelvben kifejeződő magyar szellemi hagyománnyal igyekeztem azonosítani” – írja. Ha innen nézzük, megérthetjük, hogy érdeklődése egyre inkább a nyelv kérdésére irányult. Lehet, hogy ezzel a két nyagon is különböző pályaszakaszra tagolódo életmű egyik összekötő elemére bukkantunk.²⁸

- ²⁸ Thienemann Tivadar a pécsi egyetemen 1923-tól 1934-ig megtartott előadásainak jegyzéke féléves bontásban. Ennek forrását az egyetem tanrendjeinek félévenként kiadott kötetei képezik.
- 1923/24 I. A magyar szellemi élet története 3 óra. A felvilágosodás korának német irodalma 3 óra. Középfelnémet olvasmányok 2 óra. Tanárképző szemináriumi gyakorlatok 2 óra.
- 1923/24 II. A XVIII. század német irodalma 2 óra. Heinrich von Kleist 1 óra. Középfelnémet olvasmányok 2 óra. Tanárképző szemináriumi gyakorlatok 2 óra.
- 1924/25 I. Goethe (német nyelven) 3 óra. Gót nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Újabb német irodalom, szeminárium 2 óra.
- 1924/25 II. Goethe II. (német nyelven) 2 óra. Bevezetés a német filológiába 1 óra. Gót nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Tanárképző gyakorlatok a német irodalom köréből 2 óra.
- 1925/26 I. Bevezetés a német irodalomtörténetbe I (német nyelven) 2 óra. Novalis (német nyelven) 2 óra. Szemináriumi gyakorlatok 2 óra.
- 1925/26 II. Bevezetés a német irodalomtörténetbe II. (német nyelven) 2 óra. Hebbel 1 óra. Ófelnémet nyelvtan 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1926/27 I. Német irodalom a XVI. és XVII. században 2 óra. Középfelnémet nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Schiller 1 óra. Szemináriumi gyakorlatok 2 óra.
- 1926/27 II. Bevezetés a középkori német irodalomba 2 óra. Középfelnémet olvasmányok 2 óra. Fejezetek az újabb német irodalomból 1 óra. Szemináriumi gyakorlatok 2 óra.
- 1927/28 I. Bevezetés a német filológiába 2 óra. Középfelnémet olvasmányok 2 óra. Szemináriumi gyakorlatok 2 óra. Bevezetés az általános nyelvtudományba 1 óra. (A tanrendben nem világos, hogy ez utóbbi kurzust is Thienemann tartotta-e.)
- 1927/28 II. Német irodalom a XVIII. században 3 óra. Gót nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1928/29 I. Bevezetés a német irodalomtörténetbe 3 óra. Ófelnémet nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1928/29 II. Goethe 3 óra. Ófelnémet nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1929/30 I. Irodalom és társadalom. Bevezetés a német irodalomtörténetbe 3 óra. Újfelnémet etymologia 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1929/30 II. Bevezetés a német nyelvtudományba 3 óra. Német irodalom a XIX. században 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1930/31 I. Bevezetés a középkori német irodalomtörténetbe 2 óra. Fejezetek az újabb német irodalom köréből 1 óra. XV. századi német szövegek 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1930/31 II. Német irodalom a XVI. és XVII. században 2 óra. Schiller 1 óra. Gót nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1931/32 I. Bevezetés a német filológiába 2 óra. Heinrich von Kleist 1 óra. Proseminarium (kezdőknek) 1 óra. Szeminárium haladóknak 1 óra.
- 1931/32 II. Goethe 3 óra. Ófelnémet nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1932/33 I. Bevezetés a német irodalomtörténetbe 3 óra. Gót nyelvtan és olvasmányok 2 óra. Szeminárium (kezdőknek) 1 óra. Szeminárium (haladóknak) 1 óra.
- 1932/33 II. A XVIII. század német irodalma 2 óra. Kérdések a mai német irodalom köréből 1 óra. Középfelnémet irodalom 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1933/34 I. Bevezetés a német nyelvtudományba 2 óra. Német etimológia 2 óra. Fejezetek a mai német irodalom köréből 1 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- 1933/34 II. Bevezetés az irodalomtudományba 1 óra. Német nyelvtörténet 2 óra. Szemináriumi gyakorlat 2 óra.
- Megjegyzés: Thienemann a tanárképző intézetben is tartott előadásokat, ezeknek a címe megegyezik a bölcsészkar előadások címeivel, ezeket külön nem szerepeltettük jegyzékünkben. A tanrend néhány helyen, de nem minden esetben jelzi, hogy az előadás német nyelven hangzott el.